

Een lach met grote gevolgen – Ismaëls vrolijkheid misverstaan?

een beschouwing bij Genesis 21:9-10

In onze familie doet een inmiddels geveleugeld verhaal de ronde - over wat ooit gebeurde in een Betuws gezin. Eensgezind zat men als familie te eten, tot opeens de huisvrede ruw verstoord werd door een schoen die over tafel vloog en in het soepbord van een der kinderen belandde. Desgevraagd verklaarde de werper: *"Hij kik m'n aon!"*. Kennelijk was er aan tafel een dusdanige blik gewisseld, dat de werper de luchtreis van zijn schoeisel als een gerechtvaardigde actie zag. In de familie van Abraham gebeurt iets dergelijks. Op een feestje voor Isaäk wordt er veel gelachen. Ook door Ismaël. Echter, diens lach schiet Isaäks moeder Sara dusdanig in het verkeerde keelgat, dat Ismaël samen met zijn moeder Hagar stante pede uit de familie wordt gezet. Maar wat gebeurde hier nu precies? En valt Ismaël eigenlijk wel iets te verwijten?

Wanneer we in het bijbelhoofdstuk van deze pijnlijke familiegebeurtenis aanbelanden (Genesis 21), is er inmiddels veel gebeurd. Abraham was, jaren geleden, met Sara uit Haran weggetrokken, naar Kanaän. God had een grote toekomst beloofd, inclusief een rijk nageslacht. Echter, van kinderen leek het niet te komen.

Sara was als vrouw reeds tweemaal enorm vernederd. Samen met Abraham had zij vanwege hongersnood moeten uitwijken naar Egypte. Haar man had haar daar echter, uit eigen lijfsbehoud, laten vallen, en haar overgeleverd aan de harem van de Egyptische farao. Dankzij Gods tussenkomst werd zij daar gered.

Daarna blijft de toekomst echter duister. Abraham en Sara blijken geen kinderen te kunnen krijgen. Sara, die wellicht vermoedde dat God Abraham langs andere weg kinderen wilde schenken, cijfert zichzelf geheel weg. Zij draagt Abraham op om een kind te verwekken bij haar Egyptische slavin Hagar. Hagar baart Abraham wél een zoon, iets wat Sara met lede ogen aanziet. Wat haar gevoel van vernedering versterkt, is dat Hagar zich tijdens haar zwangerschap uit de hoogte jegens haar gaat gedragen. Een en ander leidt tot een wegzending van de zwangere Hagar, maar tevens, dankzij goddelijke interventie, tot haar terugkeer, gevolgd door de geboorte van Abrahams eerstgeborene: Ismaël. Daarmee lijkt een nieuwe familieorde bezegeld, waar Sara's plek marginaal is geworden.

Later echter komen er drie mannen op bezoek bij Abraham, die engelen blijken te zijn. In deze hemelse boodschappers blijkt ook God Zélf tegenwoordig. En zij komen met het bericht dat ook Sara zwanger zal worden. Haar kind zal, God had het reeds eerder gezegd, aan het hoofd staan van de verbondslijn (Genesis 17:19). Een bericht dat Sara maar nauwelijks bevatten kan. Zij moet er van lachen.

Maar – het blijkt toch echt te gebeuren. De onvruchtbare Sara wordt op zeer hoge leeftijd zwanger, en baart een zoon. Een bron van grote vreugde en veel gelach. Het is natuurlijk ook op het humoristische af, dat twee zulke oude mensen nog in staat blijken kinderen te krijgen. Sara zegt: *Lachen heeft God mij aangedaan! Ieder die het hoort zal om mij lachen!* (Gen.21:6). Haar zoontje wordt Isaäk genoemd. Zijn naam betekent zoiets als 'hij lacht', of 'men lacht'.

Ook op het moment dat Isaäk gespeend is - dat wil zeggen dat hij niet meer afhankelijk van borstvoeding - is er reden tot vreugde, en geeft Abraham een groot feest. En op dit feest gebeurt er iets, dat voor Sara de stemming helemaal bederft. Het heeft te maken met iets dat Ismaël doet. Hij is overigens de dertien royaal gepasseerd, en is daarmee als volwassene te beschouwen.

Maar wát er nu precies gebeurt, daarover verschillen de vertalingen behoorlijk. Om er een eerste beeld bij te krijgen, zetten we verschillende vertalingen op een rij. Eerst kijken we naar een aantal Nederlandse vertalingen, van oud naar meer eigentijds:

<p>De Delftse Bijbel (1477)</p> <p>9 Ende doe Sara sach agars van egypten zoon, spelende met ysaac haer zoon, 10 seide si tot abraham: Werp uut of verdrijf dat ioncwijf mit hare zone. Want des ioncwijfs zone en sal niet erfghenaem wesen mit minen zoon ysaac.</p>
<p>Statenbijbel (ed. 1741)</p> <p>9 Ende Sara sagh den sone Hagars der Egyptische dien sy Abraham gebaert hadde spottende: 10 ende sy seyde tot Abraham: Drijft dese dienstmaeghe ende haren sone uyt: want de soon deser dienstmaeght en sal met mijnen sone, met Isaac, niet erven.</p> <p>NB de kanttekening merkt op bij het woordje 'spottende': "Sonder twijffel sijnen spot daer mede drijvende dat men soo veel wercks van Isaac maeckte, die lange na hem geboren was. Deze bespottinge is uyt sulcke bitterheyt gesproten, dat de Apostel deselve noemt vervolginge." (Gal.4:29,30). En bij vers 10 wordt opgemerkt: "Hier uyt is af te nemen dat Ismaël sonder twijffel door insteekinghe siner moeder mede gewach gemaect heeft van het recht der eerstgeboorte ende be-ervinghe der goederen. Ende hierom is Sara sooseer gestoot geweest soowel tegen de moeder als tegen den sone."</p>
<p>Vertaling Nederlands Bijbel Genootschap (1951)</p> <p>9 Toen zag Sara, dat de zoon van Hagar, de Egyptische, die zij Abraham gebaard had, spotte. 10 En zij zeide tot Abraham: Jaag die slavin met haar zoon weg, want de zoon van deze slavin zal niet erven met mijn zoon, met Isaak.</p>
<p>Willibrordvertaling (Katholieke Bijbel Stichting, 1975)</p> <p>9 Maar toen Sara de zoon die Hagar, de Egyptische, aan Abraham geschonken had, eens zag lachen, 10zei ze tot Abraham: 'Jaag die slavin met haar zoon weg, want de zoon van die slavin mag geen mede-erfgenaam worden van mijn zoon Isaak.'</p>
<p>De Nieuwe Bijbelvertaling (2004)</p> <p>9 Sara zag dat de zoon die Abraham bij Hagar, haar Egyptische slavin, had gekregen, spottend lachte. 10 Daarom zei ze tegen Abraham: 'Jaag die slavin en haar zoon weg, want ik wil niet dat mijn zoon Isaak later de erfenis moet delen met de zoon van die slavin.'</p>
<p>De Herziene Statenvertaling (ed. 2010)</p> <p>9 En Sara zag dat de zoon die Hagar, de Egyptische, Abraham gebaard had, aan het spotlachen was. 10 Toen zei zij tegen Abraham: Jaag deze slavin en haar zoon weg, want de zoon van deze slavin zal niet met min zoon, met Izak, erven.</p>
<p>De Bijbel in Gewone Taal (2014)</p> <p>9 Op dat feest werd Isaäk uitgelachen door Ismaël. Ismaël was de zoon van Abraham en Hagar, de Egyptische slavin van Sara. Sara zag wat er gebeurde. 10 Ze zei tegen Abraham: 'Jaag die slavin weg met haar zoon. Ik wil niet dat mijn zoon Isaak later de erfenis moet delen met het kind van die slavin.'</p>
<p>Naardense Bijbel (ed. 2014)</p> <p>9 Dan ziet Sara de zoon van Hagar de Egyptische – die zij aan Abraham gebaard heeft – lachen, 10 en zegt tot Abraham: jaag deze dienstmaagd weg met die zoon van haar; want de zoon van deze dienstmaagd mag niet erven samen met mijn zoon, met Isaak!</p>

Tot zover deze korte rondgang door Nederlandse vertalingen van Genesis 21:9-10. Wat opvalt zijn de grote verschillen in opvatting aangaande Ismaëls vermeende gedrag: het gaat van relatief onschuldige vertalingen als 'lachen' en 'spelen' naar ronduit beschuldigende vertalingen, zoals 'spotlachen' en 'uitlachen'. De kanttekeningen van de Statenvertaling menen zelfs te kunnen stellen dat de wortels van Ismaëls 'spotlach' uit grote bitterheid voortkwamen.¹

Vervolgens kijken we ook nog naar een paar buitenlandse vertalingen uit het Duitse, Engelse en Franse taalgebied:

<p>De Lutherbijbel (ed. 1545)</p> <p>9 Und Sara sahe den son Hagar der Egyptischen den sie Abraham geborn hatte das er ein Spötter war, 10 und sprach zu Abraham: Treibe diese Magd aus mit jrem Son. Denn dieser magd Son sol nicht erben mit meinem son Isaac.</p>
<p>King James Bible (gebaseerd op ed. 1769)</p> <p>9 And Sarah saw the son of Hagar the Egyptian, which she had born unto Abraham, mocking. 10 Wherefore she said unto Abraham, Cast out this bondwoman and her son: for the son of this bondwoman shall not be heir with my son, even with Isaac.</p>
<p>La Bible (Société Biblique de Genève, ed. 2014)</p> <p>9 Sara vit rire le fils que l'Egyptienne Agar avait donné à Abraham. 10 Alors elle dit à Abraham: "Chasse cette esclave et son fils, car le fils de cette esclave n'hériterà pas avec mon fils", avec Isaac.</p>
<p>Die Schrift (Verdeutscht von Martin Buber gemeinsam mit Martin Rosenzweig, ed. 1992)</p> <p>9 Einst sah Sara den Sohn Hagars der Ägypterin, den sie Abraham geboren hatte, spottlachen. 10 Sie sprach zu Abraham: Vertreibe diese Sklavin und ihren Sohn, denn nicht soll der Sohn dieser Sklavin mit meinem Sohn, mit Jizchak, erben.</p>

Ook hier zien we dezelfde variatie aan vertalingen optreden, van Ismaël voor onschuldig ('rire-lachen') tot schuldig ('mocking', 'spottlachen', 'ein Spötter') houdend.

Naar de Hebreeuwse tekst: het woord לַחַץ (lachen) en de context.

De vraag wordt steeds interessanter: wat voor woord staat er nu eigenlijk in het Hebreeuws? Daarover kunnen we heel kort zijn. Voor Ismaëls activiteit wordt een woord gebruikt dat afkomstig is van de grondstam לַחַץ. De hoofdbetekenis hiervan is 'lachen'. Daarvan afgeleid zijn meer betekenissen denkbaar. Een rondgang door diverse woordenboeken brengt de volgende (afgeleide) betekenissen aan het licht:

1. Lachen
2. Spottlachen
3. Spelen
4. Liefkozen
5. Zich vermaken
6. Zich seksueel vermaken

We zien dus dat de diverse vertalingen zich bedienen van deze waaier aan betekenismogelijkheden: Sara zag dat Ismaël lachte, of dat hij spotte, speelde, etc.

Bijzonder is ook dat sommige vertalingen toevoegen dat Ismaël iets deed 'met Isaäk' (van welke aard dan ook). Echter, gezegd moet worden dat dat er niet staat in het Hebreeuws. Er staat enkel dat Ismaël iets - op zichzelf - deed: hij 'lachte/spotte/speelde, etc.'. Isaäk wordt er door de bijbelschrijver niet bij betrokken. Dat maakt de vraag steeds prangender, wat er toch meespeelt. Is er echt iets negatiefs aan de hand tussen broers, of laat een aantal bijbelvertalingen zich leiden door een vooroordeel?

Om deze vraag te beantwoorden willen we een kort onderzoek doen naar het gebruik van לַחַץ (lachen) in het boek Genesis. Hoe en waar wordt dit woord nog meer gebruikt, en wat is daar de betekenis? We zetten het eens op een rij, en volgen hierbij de *Naardense Bijbel*:

Genesis 17:17

Abraham valt op zijn aanschijn neer en **lacht**;
 hij zegt in zijn hart: aan een zoon van honderd jaar zal worden gebaard? -
 en zal Sara ooit... zal een dochter van negentig jaar baren?

Genesis 18:12

Dus **lacht** Sara in haar binnenste en zegt:
 nadat ik versleten ben zal mij nog wellust geschieden? -
 en mijn heer is oud geworden!

Genesis 18:13

Dan zegt de ENE tot Abraham:
 waarom eigenlijk heeft Sara **gelachen**
 en gezegd: 'ach zal ik waarachtig baren, ik die zo oud ben geworden?'

Genesis 18:15 (tweemaal)

Sara loochent het en zegt: 'ik heb niet **gelachen**'
 want ze is bevreesd geworden;
 maar hij zegt: nee! – je hebt **wél gelachen**!

Genesis 19:14

Dan gaat Lot naar buiten en spreekt tot zijn schoonzoons, (...) en zegt: staat op, trekt weg uit dit oord,
 want de ENE gaat de stad vernietigen!
 Maar hij is **als een grappenmaker** in de ogen van zijn schoonzoons.

Genesis 21:3

Dan roept Abraham als naam uit
 voor zijn zoon, die hem gebaard is, die Sara hem gebaard heeft:
Isaak,- men lacht!

Genesis 21:6

En Sara zegt: lachen heeft God mij aangedaan!-
 ieder die het hoort zal **om mij lachen**!

Genesis 21:9

DAN ZIET SARA DE ZOON VAN HAGAR, DE EGYPTISCHE,
 DIE ZIJ AAN ABRAHAM GEBAARD HEEFT- **LACHEN**.

Genesis 26: 8

Maar het geschiedt wanneer hij daar een lengte van dagen is:
 eens gluurt Avimelech, koning van de Filistijnen door het schietgat;
 en wat ziet hij? -
 ziedaar **Isaak,- men lacht**, is bezig Rebekka, zijn vrouw, 'aan het lachen te maken' ...

Genesis 39:14

Zij roept de mannen van haar huis en zegt tot hen,- zegt:
 ziet aan!- doen komen heeft hij voor ons een Hebreeuwse man
 om **ons uit te lachen**, - hij is tot me gekomen om met mij neer te liggen.

Genesis 39:17

Ze zegt: hij is bij mij gekomen!-
 die dienaar, de Hebreeër, -oversteker- die jij voor ons hebt laten komen
 om **ons uit te lachen**!-

Lachen in Genesis

We kijken eerst naar de teksten die voorafgaan aan de (in hoofdletters weergegeven) tekst uit Genesis 21:9. Hoe is het Hebreeuwse woord voor 'lachen' tot dusver gebruikt of geïnterpreteerd?

We komen dan allereerst uit bij de teksten uit Genesis 17 en 18 waar we zowel van Abraham als Sara lezen dat ze lachen uit een 'niet kunnen bevatten'. En inderdaad is dat vaak een bron van ons menselijk lachen: een eerste reactie op iets dat ons als absurd overkomt. Dat is ook de kracht van de komiek in het theater. Door dingen in een dusdanig (absurd) perspectief te plaatsen, wordt bij het gehoor een lach opgewekt. Dat kan over van alles gaan.

Met zo'n lach om zoiets absurds kun je dingen weglachen. Tegelijk echter kan zo'n aanvankelijke lach ook een opmaat zijn voor een verdere verwerking, die nog op gang moet komen. Eerst lach je om iets, om vervolgens tot de ontdekking – of het vermoeden – te komen, dat het misschien toch niet zo gek is als het aanvankelijk leek. Je ontdekt een nieuw perspectief, ook al had je er nooit rekening mee gehouden dat het ook zó zou kunnen.

Dan is een lach niet alleen 'weglachen', maar ook een begin van acceptatie van een nieuwe weg.

Daarom is het niet ondenkbaar dat de lach van Abraham en Sara tevens gevoed werd door een beginnende vrolijkheid, die verbonden was met een stille verwachting. Een lach van heimelijke verkneukeling: "Stel je voor dat het tóch zo is, dat zou toch te mooi zijn om waar te zijn?!"

Iets dergelijks (lachen als reactie op iets dat absurd lijkt) is er aan de orde in Genesis 19, maar dan op geheel andere wijze. Abrahams neef Lot, die woonachtig is in Sodom, vertelt aan zijn schoonzoons dat de stad door God verwoest zal worden. Alleen al het idee is dermate belachelijk in hun ogen, dat ze Lot als een komiek beschouwen. Dit kan hun schoonvader niet menen. Ze nemen hem niet serieus. Hiermee wordt Lots aankondiging van het oordeel in feite weggelachen. Misschien werd Lot daarbij zelfs wel uitgelachen.

Tot dusver zien we dus een gebruik van 'lachen' als verbonden met een reactie op iets dat de mens als absurd overkomt, waarbij echter ook een vrolijke aanvaarding van de zaak in kwestie zeker niet altijd uitgesloten is.

Vervolgens komen we in Genesis 21, het bewuste hoofdstuk aangaande Isaäk en Ismaël. Hier wordt het woord voor 'lachen' verbonden met Isaäks naam. Letterlijk luidt deze, van het Hebreeuwse werkwoord 'tsachak' afkomstige naam: 'Jitschak'. Dat betekent, zagen we, zoiets als 'hij lacht', of 'men lacht'.

Hier is het woord verbonden met pure vreugde om iets ongedachts dat toch werkelijkheid is geworden. Zoals Sara het zelf zegt:

Ieder die het hoort zal om mij lachen (Gen.21:6)

In deze lach van de mensen vanwege Sara zit enerzijds het absurde: een oud vrouwtje als Sara dat moeder is geworden – het is om je een kriek te lachen! En tegelijk bevat deze lach ook het accepterende, het gunnende: lachen om Sara, en haar geluk.

Als zo, op diverse wijze, het woord 'lachen' is gebruikt in Genesis, en Sara nog maar nét heeft gezegd dat er – gunnend, en de vreugde delend – óm haar zal worden gelachen (door ieder!), komt het bewuste vers:

Sara ziet Ismaël lachen (Gen.21:9)

De eerste de beste die lacht is Ismaël. Je zou dan ook verwachten dat deze eerste lach vanuit haar directe omgeving door Sara omarmd zou worden. Echter, zijn lach betekent geen delen en versterken van de feestvreugde voor Sara. Zoals we zagen slaat Sara's humeur om naar het tegendeel; er wordt een oude bitterheid in haar wakker gemaakt. Aan het woordgebruik kunnen we direct merken wat - of beter: wie – haar 'dwarszit': Hagar. Zij is het, die eigenlijk de volle laag krijgt (Gen.21:10):

Sara zegt tegen Abraham:

Jaag deze dienstmaagd weg, met die zoon van haar!

Wie goed naar deze zin kijkt, ziet dat het Sara inderdaad niet zozeer om Ismaël gaat, als wel om Hagar. Ismaëls wordt niet eens genoemd. Hij is 'die zoon van haar, deze dienstmaagd'. Ook de naam van Hagar krijgt Sara niet over de lippen. Oud zeer zit haar nog steeds enorm hoog. Zij is haar 'concurrente' allerminst vergeten.

Maar – was Ismaëls lach op zichzelf dan zo verkeerd? Zat hij niet gewoon onschuldig de vreugde mee te vieren? Hief hij ook niet gewoon het glas met een "le-chaim!" op het leven van Isaäk?

Als we eerlijk zijn, moeten we vaststellen dat er in de tekst, vanuit het woordgebruik van לַחַץ (lachen) dat in Genesis reeds voorafging, geen aanleiding lijkt om een andere vertaling te geven aan het woord לַחַץ dan "lachen".

Toch zijn we nog niet helemaal klaar. Want er volgt nog meer in Genesis. Het woord voor "lachen" blijkt later ook te maken hebben met wat anders. We kunnen het woord nl. ook opvatten als "zich vermaken", waarbij het ook een seksuele betekenis kan hebben.

Dit is het geval bij de volwassen Isaäk. In dit verhaal in Genesis 26:8 wordt het woord voor "lachen" ook weer gebruikt, maar dan is uit de context duidelijk dat dit seksueel getint opgevat moet worden. Koning Abimelech ziet immers Isaäk 'zich vermaken' met Rebekka (van wie hij dacht dat zij Isaäks zus was, en die hij daarom in zijn harem dacht te kunnen nemen). De Naardense Bijbel vertaalt treffend dat Isaäk Rebekka *aan het lachen aan het maken was*, een eufemisme voor de vreugde van het seksuele spel. Ook in een nóg later verhaal in Genesis, dat van Jozef die slaaf is in het huishouden van Potifar (Genesis 39) komt het woord voor "lachen" aan de orde. Ook hier heeft het een seksuele betekenis, en trekt de vrouw van Potifar in haar beschuldiging jegens Jozef de lijn nog verder door. Door mij seksueel te willen onderwerpen *wilde hij ons uitlachen*, geeft ze aan.

Het lijkt mede vanuit deze woordbetekenis van 'uitlachen' te zijn ontsproten, dat diverse vertalingen Ismaël betichten van "spotten" of "uitlachen".

Het blijft echter maar zeer de vraag in hoeverre dit te staven valt, mede gezien het feit dat deze verhalen over "uitlachen en spotten" ver ná de verhalen over Ismaël staan. Bovendien is het bij het verhaal over het vermeende "uitlachen" (Genesis 39) vanuit de cóntext meer dan duidelijk dat het woord voor "lachen" hier anders (negatiever) moet worden opgevat.

Bij het verhaal over Ismaël in Genesis 21 is er echter vanuit de context geen directe aanleiding om zoiets te vermoeden. Ismaël lijkt veeleer de oudste broer die 'gewoon oprecht' blij is en lacht op het feest voor Isaäk.

Hoe de vertalingen te beoordelen?

Kortom, we lijken te mogen concluderen dat diverse vertalingen nogal willekeurig te werk zijn gegaan door het Hebreeuwse woord voor 'lachen' suggestief in te vullen. Het nadelige hiervan is, dat de lezer bij voorbaat op het verkeerde been wordt gezet, als zou Ismaël inderdaad schuldig zijn, en terecht de woedende reactie van Sara oproepen. De meer neutrale, onschuldige betekenis is direct al helemaal verdwenen. Ismaël, de stamvader ook van de huidige Arabieren, krijgt dan bij voorbaat al geen eerlijke kans, aangezien de lezer niet de mogelijkheid krijgt om de onschuldige betekenis van het woord "lachen" te overwegen.

Of zou het omgekeerde zelfs het geval zijn, en komen de vertalingen die Ismaël geen eerlijke kans geven juist vóórt uit vooroordelen? Want waarom wordt er rond Isaäk wel "gelachen", maar is Ismaël een "spotter", terwijl bij beiden exact het eendere woord wordt gebruikt?

Want wat nu als Ismaël werkelijk breed lachend toastte op het leven van zijn jonge broertje Isaäk? Hem zijn leven en deel in Gods heilsgeschiedenis van harte gunnend? Ik besef uiteraard evenzeer: dit zijn evenzeer "wat-als" vragen en suggesties die ook niet met zekerheid waar te maken zijn. Maar toch dienen ze wel gesteld te worden. Want ze bieden openingen. Om de ander niet bij voorbaat als bedreiging te ervaren of in een bepaalde hoek te drukken.

Uiteraard besef ik eveneens dat, wanneer we Ismaël voor onschuldig verklaren in de tekst door het woord "lachen" te gebruiken, Sara's positie steeds complexer wordt. Hoe valt dan nog te verdedigen wat zij in reactie op Ismaëls lachen (dat haar herinnert aan haar vernedering door Hagar) doet, nl. het wegzenden van Hagar en Ismaël, waarbij een wisse dood in de woestijn onvermijdelijk leek (en ook bijna geschiedde, ware het niet dat God Zelf dit verhoedde)? Om nog maar te zwijgen over de rol van de Here God, die áchter Sara gaat staan en Abraham opdraagt om Hagar en Ismaël inderdaad heen te zenden?

Joodse stemmen over Sara's reactie

Toch zijn er binnen de Joodse traditie meerdere stemmen, die Sara op dit punt kritisch bejegenen, en Ismaël vrijpleiten. Wat te denken van bijvoorbeeld de grote Joodse commentatoren Nachmanides (de Ramban, rabbi Moshe ben Nachman) of de Radaq (Rabbi David Kimchi), die beiden ronduit stellen dat Sara, al te zeer gedreven vanuit Isaäks en haar eigen belang, een zonde beging door Hagar te kwellen, zonder enige vorm voor liefde of medelijden voor haar. Het is niemand minder dan de grote Joodse schrijver Elie Wiesel die dit naar voren brengt in zijn bespreking van 'Sara en Hagar' in zijn boek *Mijn liefde voor de profeten* (p.44,45).

Wiesel merkt daarbij op: *'Het is betreuenswaardig het te moeten zeggen – en nog betreuenswaardiger het te moeten herhalen – maar de echte schuldige in dit verhaal is Sara, onze zo mooie en zuivere grootmoeder (...). Is ze een te jalouse moeder die buitensluit? Het is begrijpelijk dat ze haar zoon een glansrijke toekomst wilde garanderen. Maar ze deed er verkeerd aan dit te willen bereiken ten koste van een andere moeder en een andere zoon. (...)*

We zouden natuurlijk op zoek kunnen gaan naar excuses om onze grootmoeder vrij te pleiten. (...) Als we goed zouden zoeken zouden we Sara onschuldig kunnen verklaren. Maar onze traditie ruimt geen plaats in voor iemands verdediging. We zijn volwassen genoeg om onze fouten te erkennen. Te meer daar de Bijbel ze niet verdoezelt.'

En even verderop vervolgt Wiesel: *'Omdat Sara van haar man hield, zond ze Hagar naar hem toe om hem een zoon te schenken. En omdat ze van God hield, en in zijn belofte geloofde, leed ze eronder. Omdat ze zelf leed, liet ze anderen lijden. (...) Omdat ze ongelijk had – en het wist maar niet anders kon – moeten wij, haar kinderen, proberen het onmogelijke te doen; dat wil zeggen: haar fout herstellen zonder haar zelf te verloochenen. Waarom verdeelde ze haar liefde niet tussen Isaäk en Ismaël, en probeerde ze hen niet bij elkaar te brengen? Maar is het niet onze taak om dat te doen?'*

Kostbare woorden, uit de traditie van 'Sara', die onderstrepen dat de Bijbel inderdaad geen aanleiding lijkt te geven om Ismaël 'schuldig' te verklaren, maar veeleer getuigen van kritische zelfreflectie, zonder alles op de ander te projecteren. Die veeleer openingen zoeken om in het heden te herstellen wat destijds scheef is gaan lopen. Woorden, die willen voorkomen dat wij mensen ons, waar ook ter wereld, laten leiden door vooroordelen jegens de ander. Die de mogelijkheid willen openhouden, dat als de ander "lacht", dit oprecht gemeend is.

Deze woorden komen niet uit de lucht vallen. Zij zoeken aansluiting bij andere lijnen in de Schrift, waaruit duidelijk wordt dat God ook voor Ismaël een goede weg en toekomst zoekt. Want als God (en dat leek ons aanvankelijk problematisch over te komen) Abraham gebiedt om naar Sara te luisteren en Hagar en Ismaël weg te zenden, dan is dat niet om een einde aan hun bestaan en toekomst te maken, maar juist om ook hen te zegenen. We kunnen het verhaal uit Genesis 21 (zoals trouwens ook al eerder in Genesis 16 en 17) er op nalezen.

Het komt er dan overigens wel op aan. De Here God praat Sara's gedrag niet goed (evenmin trouwens als dat Hij het veroordeelt). Hetzelfde geldt voor Hagar. Hij lijkt er eerder over te zwijgen. Wat God wél doet, is uit deze vastgelopen situatie een nieuwe weg creëren, waarin beide zonen, Isaäk en Ismaël, er mogen zijn en ruimte krijgen. Isaäk, de stamvader van Israël, is en blijft daarbij de drager van Gods belofte en verbond. Maar ook Ismaël krijgt een rijke zegen.

Ook voor beide vrouwen zelf komt God op. Sara die, vanuit haar eerdere vernederingen als vrouw bijna niet anders kon dan de voor bedreigende Hagar en Ismaël uit haar bestaan verbannen, krijgt ondersteuning van God. Maar ook Hagar, die eveneens tussen wal en schip leefde en momenten van diepe crisis heeft gekend, wordt op dit dramatische moment door God beschermd. Het is goed om dat op te merken, hoe de Here God deze beide mensen die het met elkaar écht niet kunnen vinden, uit elkaar haalt en ieder haar eigen plek geeft, waar weer een stuk geluk en zelfrespect kan groeien.

Maar: dit geldt enkel voor de vrouwen: Sara en Hagar.

Het is, zoals we zagen, maar zeer de vraag of dit ook voor de broeders, Isaäk en Ismaël gold. Is het niet veelzeggend dat in de Bijbel aanvankelijk nergens gewag wordt gemaakt van wrijving of conflict tussen Isaäk en Ismaël? Zo begraven zij eensgezind hun vader Abraham (Gen.25:9), en Ismaël en zijn nageslacht woont later '*voor het aangezicht van zijn broeders*' (Gen.25:18), zonder dat er ook maar enige rivaliteit of vijandschap in de tekst wordt benoemd. Integendeel, het woord 'broeders' doet juist het tegenovergestelde vermoeden: een vreedzame band tussen beide 'overburen'.

Daarnaast is het eveneens veelzeggend dat een heel aantal Joodse commentaren stelt dat Abraham later, na Sara's dood, trouwt met Hagar. Men merkt dit op bij Genesis 25:1, waar Abraham, als Isaäk Rebekka gehuwd heeft, trouwt met Ketura. In de meeste midrasjiem (uitleggingen) wordt gesteld dat deze Ketura in feite Hagar is. Het frappante is dat deze verbinding vanuit de tekst maar moeilijk te leggen is. Men doet dat vanuit allerlei secundaire gedachtengangen, die overigens zeer waardevol zijn. Maar doordat dit zo –bijna- consequent wordt gedaan in de midrasj, lijkt het wel alsof de wens de vader van de gedachte is: Abraham 'móet' trouwen met Hagar. Waarbij dus een diepe wens aan het licht lijkt te komen: dat er een soort verzoening heeft kunnen optreden en ook Hagar er weer helemaal bij hoort. We zagen reeds hoe ook andere Joodse stemmen getekend zijn door dit diepe verlangen.

Tot slot

Na deze rondgang willen we de hoop uitspreken dat toekomstige bijbelvertalingen de lezer dan ook niet langer met een negatief vooroordeel jegens Ismaël belasten. Als er ook hier ruimte komt voor een andere blik, zullen daar in onze samenleving de goede verhoudingen alleen maar mee gediend zijn.

Bart Trouwborst, november 2019

ⁱ De kanttekeningen verwijzen ter onderbouwing van de vertaalkeuze in de Statenbijbel naar Paulus' midrasj in Galaten 4. Daar gebruikt hij de personages Sara en Hagar, Isaäk en Ismaël, in zinnebeeldige zin. Het punt dat Paulus wil maken is dat een mens nooit door werken der wet de zaligheid zal verdienen, net zoals een slaaf (of slavin, zoals Hagar) nooit de status van 'echt familielid' van de clan van zijn heer zal bereiken. Hoe hard een slaaf ook werkt, hij blijft slaaf. Om er "echt helemaal" bij te horen, moet je "vrije" zijn. Zoals Sara. Met recht, zegt Paulus, verdreef Sara Hagar. Daarmee bedoelt hij dat de gelovige zich mag laten bevrijden van de gedachte dat hijzelf de zaligheid moet zien te verwerven. Die gedachte mag worden uitgedreven. Anders zal "hij, die naar het vlees verwekt is" ('Ismaël'), "hem, die naar de geest verwekt was" ('Isaäk') blijven *vervolgen*. In deze zinnebeeldige zin gebruikt Paulus dus elementen uit het verhaal van Sara, Hagar, Isaäk en Ismaël, om duidelijk te maken dat een mens zich nooit hoeft te laten 'vervolgen' door de gedachte dat hij het allemaal zélf moet doen. Die gedachte mag uitgebannen worden, aldus lijkt Paulus te willen zeggen.

Tegelijk lijkt Paulus het woordje 'vervolgen' ook historisch, feitelijk op te vatten, als hij zegt: "*Net zoals destijds hij, die naar het vlees verwekt was, hem, die naar de geest verwekt was, vervolgde.*" (Gal.4:29). Kende hij dan misschien een traditie dit toen ook al zo uitlegde? Of is het hem toch puur ingegeven vanwege de (symbolische) zaak die hij voor het voetlicht wil brengen?

Daarbij moeten we opmerken dat een woord of zaak als "vervolgen" toch echt niet aan de orde is in Genesis 21:9-10. Of spreekt Paulus hier misschien vanuit zijn eigen biografie en ervaring en betreft hij het allemaal op zichzelf (zoals hij wel vaker doet in zijn brieven: zichzelf als negatief voorbeeld stellend)? Hij was immers wél letterlijk een vervolger geweest van hen die geloofden in de naam van Jezus.

Het is in ieder geval goed om op te merken dat Paulus hier dus op zichzelf helemaal geen negatieve kijk op Hagar of Ismaël tentoonspreidt. Dan zou datzelfde ook gelden voor de Sinaï en Jeruzalem, alsof dat ook 'verwerpelijke' zaken zou betreffen. Nee, zoals in een midrasj gebruikelijk is, wordt er met grote vrijheid gebruik gemaakt van teksten en begrippen om een bepaald punt aan te tonen of naar voren te brengen. Je zou het misschien zelfs veeleer omgekeerd kunnen stellen: degenen met wie Paulus hier in kritisch gesprek is, zijn degenen uit Israël en de vólkereereld die door de wet zalig willen worden.

Alles resumerend lijkt mij deze midrasj van Paulus onvoldoende grond te bieden om deze met terugwerkende kracht de vertaling van Genesis 21:9 te laten beïnvloeden (door "lachen" zo strak in te vullen als "spotten"). Als commentaar zou het natuurlijk denkbaar kunnen zijn om afgeleide betekenissen te overwegen, maar toch niet in de hoofdtekst zelf? Die moet altijd "voor zichzelf" kunnen blijven spreken. Juist dan kan een evt. gesprek tussen Genesis en Galaten interessant worden.